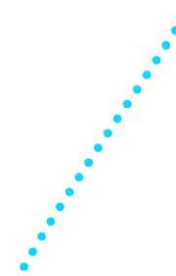

VISIE
ECONOMISCHE AGENDA
DUIN- EN
BOLLENSTREEK

VISIE

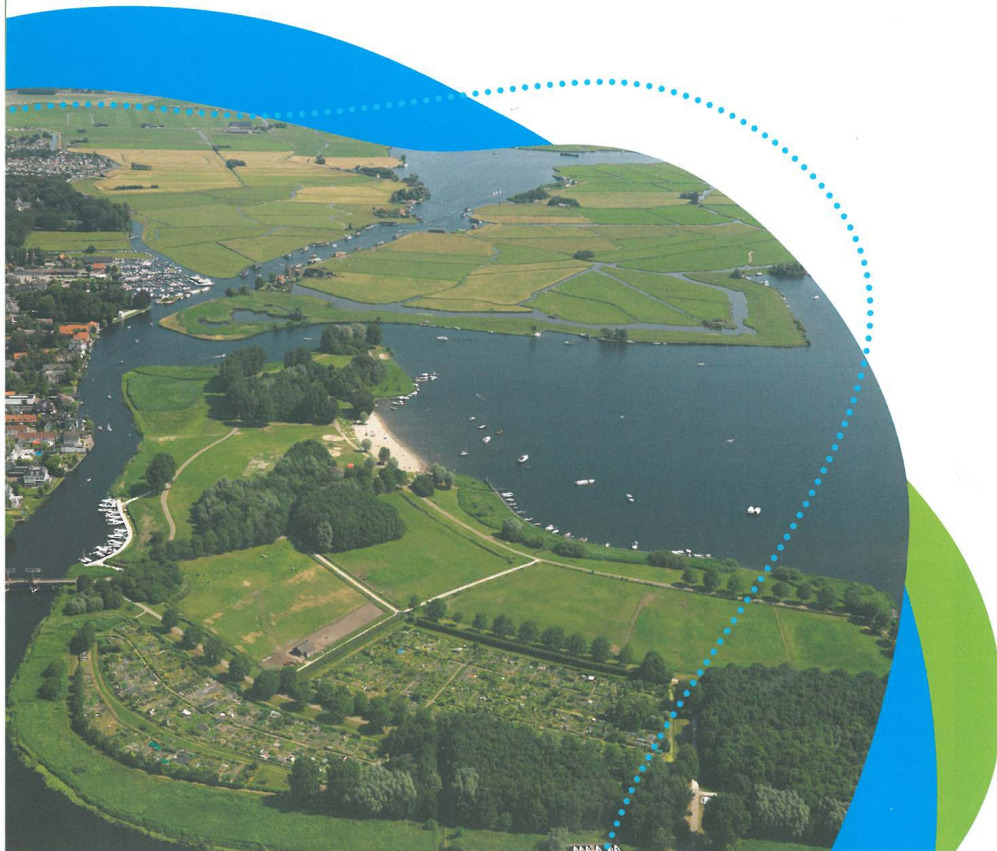
ECONOMISCHE AGENDA

DUIN- EN

BOLLENSTREEK

INHOUDSOPOPGAVE

1.	KERN VAN DE VISIE 2030	3
2.	ECONOMISCHE ANALYSE EN TRENDS	5
3.	DOELSTELLINGEN EN LIJNEN NAAR DE TOEKOMST	11
3.1.	CENTRALE DOELSTELLING	11
3.2.	LIJNEN NAAR DE TOEKOMST	11
3.3.	POSITIONERING VAN DE REGIO	12
4.	DE UITVOERING: CLUSTERS EN THEMA'S	15
4.1.	VERSTERKEN VAN DE GREENPORTECONOMIE	15
4.2.	VERNIEUWEN EN VERBREDEN VAN HET TOERISTISCH PRODUCT	16
4.3.	VERKENNEN VAN KANSRIJKE NIEUWE MARKTEN EN HET STIMULEREN VAN NIEUWE COMBINATIES	16
4.4.	ONDSCHIEDENDE REGIONALMARKETING GERICHT OP BEDRIJVEN EN BEZOEKERS	17
4.5.	WERKEN AAN PASSENDE RUIMTE, INFRASTRUCTUUR & VESTIGINGSKLIMAAT	18
4.6.	VERBETEREN VAN DE KENNISINFRASTRUCTUUR, HET INNOVATIEKLIMAAT EN DE AANSLUITING VAN ONDERWIJS OP REGIONALE ARBEIDSMARKTVRAGEN	19
4.7.	STIMULEREN VAN HET ONDERNEMEN EN INNOVEREN IN NETWERKEN	19
4.8.	GLOBALE IMPACTANALYSE	21
5.	GOVERNANCE EN MIDDELEN	23
5.1.	INLEIDING	23
5.2.	STRUCTUUR	23
5.3.	KOSTEN	23

1. KERN VAN DE VISIE 2030

De Duin- en Bollenstreek is één van de welvarendste en meest aantrekkelijke woonregio's van ons land. Dat willen we vooral blijven. Maar veel geld wordt buiten de regio verdiend, er is weinig werk voor hoger opgeleiden en de traditionele sectoren waar de regio mee groot geworden is – bollenteelt, bollenhandel en toerisme – staan onder druk. In de nationale lijstjes van economische prestaties is de regio afgezakt naar het rechter rijtje (nummers 41 van 46 regio's in de ranking van het onderzoek van Bureau Louter, 2014). Dat heeft vooral te maken met het bescheiden Bruto Regionaal Product, de ontwikkeling van dragende sectoren, het beperkte aantal starters en andere indicatoren voor het innovatiepotentieel die op oranje staan. De Duin- en Bollenstreek is inmiddels meer woon- dan werkregio en lijkt onvoldoende te profiteren van kansen die de ligging tussen Noord- en Zuidvleugel biedt. Tegelijk heeft de streek alles in huis om zich als een krachtige economische regio te ontwikkelen. Maar wel in verbinding met de meer stedelijke regio's van de Randstad: de regio als tuin van Amsterdam en Leiden. Een tuin met gecultiveerde natuur waarin vanzelfsprekend ook hard gewerkt wordt.

KERN VAN ONZE VISIE IS:

- versterken en vernieuwen van de economische clusters waar de Duin- en Bollenstreek van oudsher in excelleert: greenport en toerisme;
- door ontwikkelen van kansrijke nieuwe markten naar nieuwe clusters die goed zijn geworteld in de regio, bijvoorbeeld rondom zorg, wellness en de toepassing van ruimtevaartkennis;
- meer synergie tussen grote economische spelers en het midden- en kleinbedrijf in de regio;
- investeren in infrastructuur, vestigingsklimaat en de arbeidsmarkt;
- ontwikkelen van het merk "Duin- en Bollenstreek" en aantrekken van bedrijven en bezoekers;
- maar steeds in balans met het behoud van openheid, landschappelijke kwaliteit en woonaantrekkelijkheid.

2. ECONOMISCHE ANALYSE EN TRENDS

Onze gezamenlijke visie is gebaseerd op de premisse dat een veerkrachtige regio niet alleen een plek is om te wonen en te recreëren, maar ook een gezonde eigen economie weet op te bouwen en vast te houden. Een economie die werk biedt aan ten minste een deel van de inwoners en daarmee zorgt voor voldoende draagvlak voor voorzieningen. Bijzonder is dat de Duinen Bollenstreek van oudsher zowel stuwende werkgelegenheid¹ heeft met sectoren die er internationaal toe doen (greenport, toerisme), naast een gevarieerde verzorgende economie. De ligging in de schaduw van metropool-regio's is niet alleen een gunstige vestigingsplaatsfactor, maar zorgt ook voor overloop van de kenniseconomie. De economie van de streek is verknoot met die van de omliggende regio's, ook conjunctureel.

De afgelopen jaren zijn verschillende economische studies verschenen die een verrassend consistent beeld laten zien van hoe de vlag er economisch bij hangt en waar zich kansen voordoen. De bollen- en sierteelt zijn wereldwijd vermaard, maar de productie in de regio zelf neemt af en de focus is steeds meer verlegd naar handel. Het aantal banen in de Greenport is afgenomen en bedraagt nu circa 9%². De sector is sterk internationaal georiënteerd, maar tegelijk behoudend. Feit is dat het aantal starters, de spin-off en de interactie met andere sectoren vanuit de Greenport beperkt is³. De eigen kennisbasis in de regio – essentieel voor de vitaliteit van clusters – is smal. Er is een innovatie- en demonstratiecentrum en Wageningen Universiteit is in de streek aanwezig met een vestiging van het Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, specifiek gericht op bollenteelt. Maar de pre-competitieve samenwerking tussen bedrijven is beperkt en campusvorming staat veelal nog in de kinderschoenen.

Ook het toerisme is iconisch voor de regio: bloemenpracht en Noordzeekust zijn een vast onderdeel van de Holland-marketing en trekken veel internationale bezoekers. Toch is de werkgelegenheid in de sector zelf bescheiden (1 à 2%) en vooral geconcentreerd in het hotelwezen en congretoerisme⁴. De netwerkvorming binnen deze branche en de uitwisseling met andere sectoren is beperkt. Toerisme zorgt wél voor veel indirecte werkgelegenheid. Experts veronderstellen⁵ dat

modernisering van het toeristisch product nodig is: beter inspelen op wensen van het kwaliteitstoerisme en het realiseren van daarmee samenhangende topaccommodaties. Alleen op deze manier kan de Duin- en Bollenstreek blijven meedoen in de hogere leagues.

Stuwend kan ook de kenniseconomie zijn. Met ESA-ESTEC in Noordwijk heeft de regio een internationaal topinstituut op het vlak van ruimtevaart in huis. Maar ofschoon sinds 2005 een succesvol incubator programma loopt, werkt ESTEC vooral samen met wereldspelers en de regionale spin-off is nog niet optimaal⁶. Datzelfde geldt voor andere high tech bedrijven in de regio zoals AKZO: het gaat steeds om één gespecialiseerd bedrijf met weinig regionale spin-off. Oftewel: veel hoogwaardige banen, maar nog geen serieuze clustervorming. Daarvoor zijn er zeker kansen in de regio. De centrale ligging tussen noord- en zuidvleugel helpt daarbij: de kennis- en diensteneconomie uit grootstedelijke regio's breidt zich uit naar de Duin- en Bollenstreek, is in feite al realiteit. De groene setting is attractief voor een deel van de creatieven en kenniswerkers.

Bureau Louter heeft recent een gedetailleerde economische foto van de regio gemaakt die ook de basis is voor onderstaande sterke-zwakteanalyse. Louter constateert dat de werkgelegenheid in de regio zelf terugloopt. Nog steeds doet de Duin- en Bollenstreek het voor een woonregio op economisch vlak opmerkelijk goed en ligt de werkloosheid ruim onder het nationaal gemiddelde. Maar het banenverlies loopt sneller op dan in andere regio's, juist in het MBO-segment. De dragende sectoren kennen geen of weinig groei. En omdat hoger opgeleiden bereid zijn over steeds grotere afstand te pendelen, neemt enerzijds de concurrentie met andere woonregio's toe en anderzijds wordt de afhankelijkheid van werkregio's steeds groter. Voor MBO-ers is de pendelbereidheid minder groot, maar juist voor deze groep is het arbeidsmarktperspectief in de regio zelf op termijn minder rooskleurig door robotisering en automatisering.

Alles overziende is sprake van een economisch DNA met twee gezichten⁷. Enerzijds het iconische bollen- en handelscluster en het toerisme in de duinrand. Anderzijds de aanzetten voor kennis-clusters, gestimuleerd door de overloop van de diensteneconomie uit grootstedelijke regio's. De streekeigen economie en suburbane functies kunnen elkaar versterken, maar zitten elkaar op dit moment vaak ruimtelijk in de weg. Tuinbouwbedrijven vinden nieuwe productieruimte vooral buiten de regio. Andersom draagt landschappelijke versnippering

niet bij aan de parkachtige beleving. Ook ligt het gevaar van tweedeling op de loer: twee economische gemeenschappen met eigen belangen en weinig synergie. Er is sprake van onbenut potentieel voor wat betreft de suburbane economie: persoonlijke dienstverlening, zorg en kennis⁸. Maar de condities in de sfeer van ruimte, bereikbaarheid, opleidingen en innovatie moeten dan wel worden verbeterd. Ook de kansen voor cross-overs tussen sectoren worden in verschillende studies benoemd. Met als belangrijk voorbeeld de biobased economy – verwaarding van reststoffen uit de Greenport en gespecialiseerde teelt van biograndstoffen – naast groene life sciences en het zorgtoerisme.

ECONOMISCHE ANALYSE: STERKE EN ZWAKKE PUNTEN, KANSEN EN BEDREIGINGEN⁹.

PLUSSEN

- ➔ Aantrekkelijk woongebied
- ➔ Centrale ligging in de Randstad, internationaal verbonden
- ➔ Nabijheid van veel werk
- ➔ Twee herkenbare economische clusters (greenport, toerisme)
- ➔ Toonaangevend internationaal researchcomplex (Estec)
- ➔ Veel banen in de zorg, gevarieerde verzorgende economie
- ➔ Handen-uit-de-mouwen-mentaliteit

MINNEN

- ➔ Ruimte is schaars, grond is duur
- ➔ Infrastructuur suboptimaal / Oost-West
- ➔ weinig banen voor hoogopgeleiden, scheve woon-werkbalans
- ➔ Weinig vernieuwing: innovatiekracht en ondernemerschap bescheiden
- ➔ Investeringsruimte greenport klein
- ➔ Weinig clustervorming in kennis of zorg
- ➔ Organisatiegraad en netwerkvorming bedrijfsleven op regio-schaal beperkt
- ➔ Bestuurlijke versnippering

KANSEN

- ➔ Vernieuwen en versterken sleutelsectoren
- ➔ Nieuwe niches: kenniscluster en cross-overs
- ➔ Biobased economy / groene life sciences
- ➔ Slow toerisme / congressen en evenementen
- ➔ Zorg: gezond ouder worden in de bollenstreek
- ➔ Suburbane economie: overloop uit en samenwerking met omliggende regio's
- ➔ Werken in parkachtige omgeving / gespecialiseerde werklocaties
- ➔ Investerend vermogen / slapend kapitaal

BEDREIGINGEN

- ➔ Behoudende sectoren, weinig spin-off
- ➔ Concurrentie van andere productiegebieden
- ➔ Weinig ruimte voor starten en opschalen
- ➔ Binding jongeren en jonge gezinnen aan de regio blijkt lastig / verdringing woonmarkt
- ➔ Weinig eigen kenniscentra, aansluiting onderwijs op arbeidsmarkt niet optimaal
- ➔ Afhangelijkheid van omliggende regio's qua onderwijs, conjunctuur en voorzieningen
- ➔ Werkgelegenheid MBO- en lager opgeleiden op termijn onder druk
- ➔ Ontbreken ruimtelijke dynamiek en tegelijk voortdurende druk op het landschap
- ➔ Niet met één mond praten / eigen profiel?

INTERMEZZO: WAAR WILLEN WE OVER VIJFTIEN JAAR STAAN?

Alles begint met ambitie. Waar wil de regio in 2030 staan? We schetsen een vergezicht, een droom die realistisch is en in stapjes dichterbij gebracht kan worden. Mits we daar als regio – ondernemers, onderzoek, onderwijs én overheden – samen de schouders onder gaan zetten.

In 2030 heeft de regio zich verder ontwikkeld als een aantrekkelijke woonregio, die ook economisch weer kerngezond is en veel internationale toeristen is blijven trekken. Qua economisch prestaties is de Duin- en Bollenstreek opgeschoven naar het linker rijtje en kan zich moeiteloos meten met de andere Greenports. De Bollenstreek is een sterk merk dat staat voor kwaliteit.

De Greenport onderging schaalvergroting en er bleven 100 kwekers in de streek over met grote jongens én nichespelers¹⁰. De bulkproductie is grotendeels uit de streek verdwenen en vervangen door een variëteit van exclusievere producten. Toeristische activiteiten zijn een belangrijke neveninkomst geworden voor tuinbouwbedrijven. De wereldhandel in bollen- en sierteeltgewassen wordt nog steeds grotendeels bediend vanuit onze regio en "Bulb Valley" is een begrip geworden. Er heeft zich in de regio een gezaghebbend kennisinstituut ontwikkeld vanuit het Flower Science Center, dat nauw verbonden is met de Universiteiten van

Wageningen, Amsterdam en Leiden. De campus trekt startende ondernemers en biedt allerlei laboratorium faciliteiten. De regio is één van de voorbeeldregio's voor gespecialiseerde biobased economy. Door samenwerking met ESTEC zijn toepassingen in precisielandbouw ontwikkeld die in de Duin- en Bollenstreek in praktijk worden gebracht. De regio heeft daarvoor testvelden ontwikkeld en kennis is een belangrijk exportproduct geworden. Tussen de topsectoren en het midden- en kleinbedrijf in de regio zijn interessante verbindingen gelegd. De uitbouw van de clusters zorgde ook voor nieuwe banen binnen het MKB.

Het is ook gelukt om de regio een nieuwe toeristische impuls te geven. De verwevenheid van de bloemeneconomie met het Holland-toerisme is versterkt door gerichte marketing en het gezamenlijk optrekken met cultuurtoerisme in Amsterdam, Leiden en Haarlem. Grote evenementen hebben de regio verder op de kaart gezet en trekken nieuwe groepen internationale bezoekers. Er heeft een fikse verschuiving plaats gevonden van dagtoerisme naar verblijfstoerisme. Het aandeel van zowel actieve, sportieve recreanten als van individuele toeristen die natuur & cultuur willen beleven is sterk vergroot en het seizoen is daardoor het hele jaar rond. Zowel aan de kust als in het binnenland zijn nieuwe kwaliteitslocaties ontwikkeld. De Duin- en Bollenstreek is één van de toonaangevende congresregio's van ons land geworden. Het zorg- en wellness-toerisme is een onderscheidende niche geworden: revalideren met gezonde zeelucht en verzorgd ouder worden nabij de grote steden. De Kagerpiassen en het Veenweidegebied bedienen als topbestemming vooral de Nederlandse markt; Blueport heeft de regio op de kaart gezet bij watersporters.

Zowel Flora Holland als ESA-ESTEC konden worden behouden voor de regio. Rondom ESTEC is het Holland Space Cluster verder uitgebouwd, dat niet alleen kenniswerkers trekt maar ook veel regionale spin-off heeft gegenereerd in de vorm van startende bedrijven en netwerken met het regionale MKB. Bovendien heeft de Space Expo zich bewezen als nieuwe attractie voor binnen- en buitenlandse bezoekers. Kenniswerkers uit de verstedelijkte Randstad hebben de Duin- en Bollenstreek gevonden en de dorpen huisvesten inmiddels een keur aan kleine en grote kennisbedrijven die graag werken vanuit een groene omgeving nabij de metropoolregio's. Daarvoor heeft de regio een aantal werklandschappen en bedrijfsverzamelgebouwen helpen ontwikkelen.

De regio heeft flink geïnvesteerd in gastvrijheid, in marketing, in serviceverlening aan bedrijven en bewoners en in het vestigingsklimaat. Dat betaalde zich terug. Het merk "Bollenstreek" is geloofwaardig, ambitieus en mobiiliseerde fondsen. De regio is wereldwijd bekend en goed vindbaar voor bezoekers en bedrijven. De ondernemers en onderzoekers uit de streek zijn de beste ambassadeur voor de Duin- en Bollenstreek. De uitstekende contacten die de overheid met hen onderhoudt, helpen daar zeker bij mee.

De Noordelijke ontsluiting van de Greenport is gerealiseerd en bedient ook het toegenomen toeristisch verkeer. Ook andere Oost-West verbindingen zijn sterk verbeterd. Er is een passend OV ontwikkeld dat goed aansluit bij de metropolitane systemen van noord- en zuidvleugel, en dat de regio beter intern ontsluit. De Duin- en Bollenstreek is daarmee nog meer onderdeel van het stedelijk weefsel van de Randstad geworden en aantrekkelijk voor recreëren in de achtertuin van Amsterdam. Het aanbod van bedrijventerreinen en kantoorlocaties is in balans met de vraag én sterk gethematiseerd. De Greenport Ontwikkelingsmaatschappij werd in staat gesteld een impuls te geven aan herstructurering van verouderde kassen en leegstaand vastgoed; dat bleek een goed remedie tegen verrommeling en heeft bijgedragen aan een aantrekkelijker landschap. Ook werd er nauw samengewerkt met de onderwijsinstelling binnen en buiten de regio aan een lesaanbod dat optimaal aansluit bij vragen vanuit het regionale bedrijfsleven. Zowel de Hogeschool als het ROC opende de afgelopen jaren gespecialiseerde dependances in de regio. Stageplekken zorgden er voor dat veel jongeren in de regio een baan vonden, juist ook in het middensegment.

Door de opleving van de regionale economie en de groei van metropoolregio's in de Randstad bleef er een onverminderde vraag naar passende woonmilieus. De Duin- en Bollenstreek is zowel hogere inkomens als jonge gezinnen blijven trekken, maar behield een eigen identiteit en werd geen aaneengesloten stedelijk gebied. De regio vond een manier om met de spanning tussen economie en wonen om te gaan. De dynamiek in de grondmarkt werd teruggebracht via een aantal transitie op kansrijke plekken. Partijen werken samen op basis van gezamenlijke economische belangen met respect voor openheid en areaal. Succesvolle gebiedsontwikkelingen waren een voorbeeld voor nieuwe initiatieven.

De gemeenten gingen nauw samenwerken op basis van één serviceorganisatie. Een gezamenlijke afdeling Economische Zaken was daarbij de voorloper. De Economic Board van ondernemers, onderwijs en overheden gaf sturing aan de upgradering en verbreding van de economie en heeft zich inmiddels doorontwikkeld tot een doelcorporatie- de zogenaamde "Duin- en Bollenautoriteit". De politiek houdt gepaste afstand maar weet zich erg betrokken bij ontwikkelingen.

3. DOELSTELLINGEN EN LIJNEN NAAR DE TOEKOMST

3.1. CENTRALE DOELSTELLING

De ambitie onder de Economische Agenda is een dubbeldoelstelling: het verbeteren van de economische prestaties van de Duin- en Bollenstreek én behoud van woonaantrekkelijkheid en toeristische wervingskracht.

We hebben een poging gedaan om de dubbeldoelstelling "smart" (specifiek, meetbaar, acceptabel, realistisch en tijdsgebonden) te maken. Meer banen, grotere bekendheid van de streek en het behoud van landschap zijn daarbij als indicatoren gekozen.

- Meer banen: we zetten in op groei van de werkgelegenheid met 3600 arbeidsplaatsen tot 2030 ofwel circa 6%, waarmee het aantal banen weer op het peil van 2003 terug komt¹¹.
- Grotere bekendheid: de Duin- en Bollenstreek is in 2030 als positief merk bekend bij 60% van de Nederlandse toeristen en bedrijven en een wereldwijd aansprekende brand voor bol- en siergewassen.
- Behoud van landschap: de karakteristieke openheid van de regio is toegenomen, de verstening is teruggebracht.

3.2. LIJNEN NAAR DE TOEKOMST

We werken de hoofddoelstelling uit naar 4 clusters – de pijlers van de economische agenda. De Duin- en Bollenstreek zet vol in op vernieuwing van de traditionele stuwende sectoren (bollenteelt- en handel, kust- en bloemtoerisme) en op clustervorming rondom een aantal kansrijke nieuwe markten. We focussen bij dat laatste op zorg & wellness en op de toepassing van ruimtevaartkennis.

Elke pijler stelt specifieke randvoorwaarden aan kennisinfrastructuur, aan onderwijs & arbeidsmarkt, aan infrastructuur of ruimte. En ook op het vlak van promotie en acquisitie is er deels een eigen focus (aantrekken van nieuwe groene bedrijvigheid, profilering van de regio voor gezond ouder worden, internationaal toerisme enzovoorts). Maar er is ook samenloop: bijvoorbeeld infrastructuur die voor meerdere clusters interessant is (Oost-West verbindingen) en sectoren die elkaar in de regiomarketing kunnen versterken. De verbinding tussen topsectoren / grote, internationaal werkende bedrijven & instellingen enerzijds (de stuwende economie) en het Midden- en Kleinbedrijf in de regio anderzijds (de verzorgende economie), speelt ook bij alle clusters. Daarom zijn vier thema's geformuleerd

die dwars op de pijlers staan en ook in meer algemene zin relevant zijn voor de economische toekomst van de regio. Werkenderwijs gaan we de pijlers en thema's de komende jaren specifiek maken en beleggen met concrete projecten.

Dit zijn de thematische dwarsverbanden binnen onze Economische Agenda:

- onderscheidende regiomarketing gericht op bedrijven en bezoekers;
- werken aan passende ruimte, infrastructuur & vestigingsklimaat;
- verbeteren van de kennisinfrastructuur, het innovatieklimaat en de aansluiting van onderwijs op regionale arbeidsmarkt vragen;
- stimuleren van het ondernemen en innoveren in netwerken, mede met toepassing van concepten uit de circulaire economie.

Dit zijn de pijlers / economische lijnen naar de toekomst:

- versterken van de greenport economie;
- vernieuwen en verbreden van het toeristisch product;
- verkennen van kansrijke nieuwe markten en het stimuleren van nieuwe combinaties.

Binnen de derde pijler focussen we op nieuwe combinaties vanuit de zorg (bv. met wellness, toerisme of senior living) en space (bv. precisielandbouw en biobased economy). Ruimte voor creatieve en kennisintensieve bedrijvigheid is ook een nieuwe markt en gedijt vooral bij overloop vanuit de stedelijke regio's in de Randstad.

3.3. POSITIONERING VAN DE REGIO

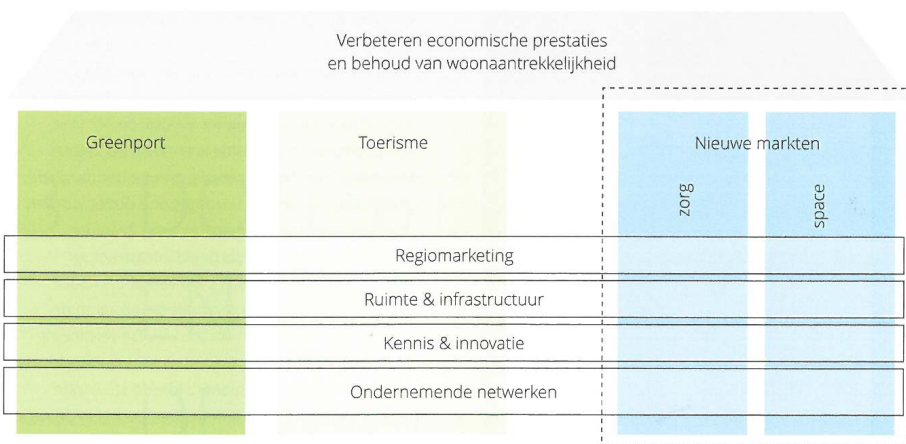
De Duin- en Bollenstreek is geen eiland, maar de regio is krachtig verbonden met de verstedelijkte delen van de Randstad én met het groene hart. We zijn allereerst een prettige woonregio, maar ook een werkregio en toeristische bestemming. Door betere bereikbaarheid kunnen bewoners en bedrijven gebruik maken van de voorzieningen in de grote steden en maken we het toeristen gemakkelijker om een bezoek aan de stad te combineren met bloemen of kust. De Duin- en Bollenstreek is één van de scharnierpunten tussen de Noordvleugel / Schiphol-economie en de Zuidvleugel / metropool-economie van Den Haag en Rotterdam.

De Bollenstreek is verbonden met de Greenports van Westland & Oostland, Boskoop, Aalsmeer en in toenemende mate ook met die van Noord-Holland Noord. Qua kennisinfrastructuur ook met de universiteiten van Wageningen, Leiden, Delft en Amsterdam. Noordwijk, Noordwijkerhout en Katwijk vormen een belangrijke schakel binnen het Noordzee kusttoerisme. Als toeristische bestemming is de streek daarnaast verbonden met cultuursteden zoals Amsterdam, Haarlem en Leiden. Een specifieke plek neemt het congretoerisme in.

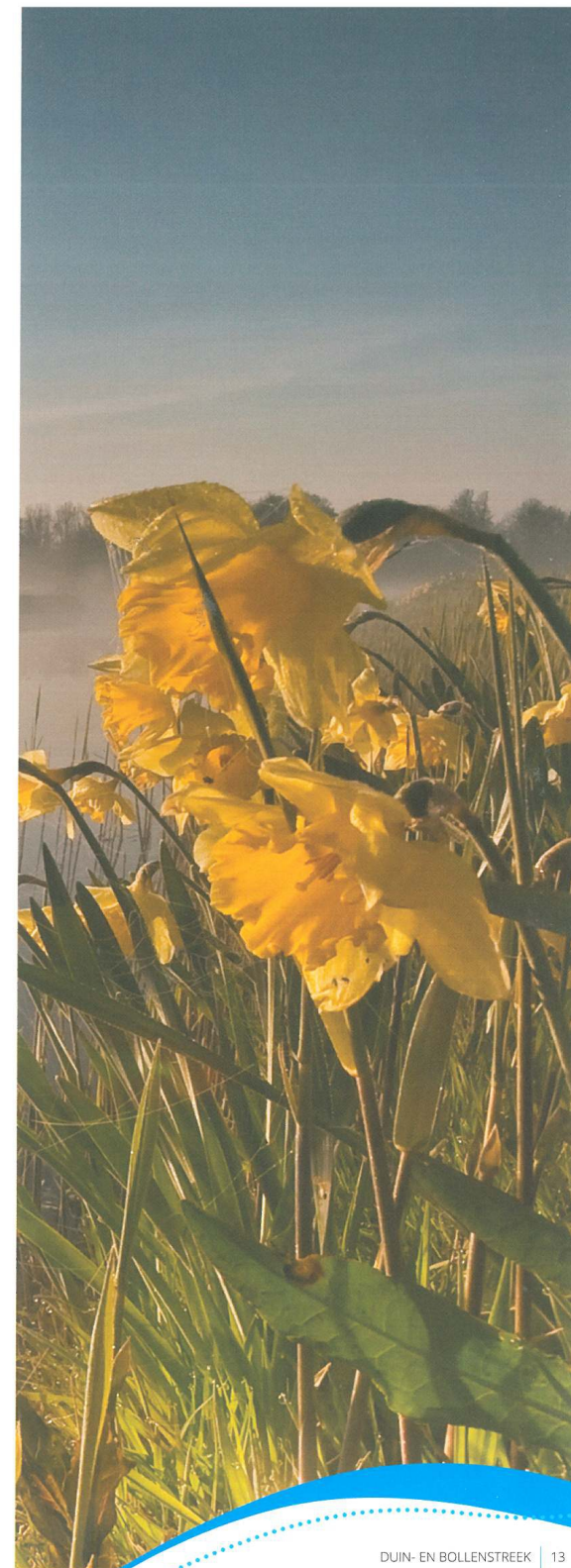
Kloppend hart van ruimtevaarttechnologie is de European Space Agency (ESA-ESTEC) in Noordwijk. Vanuit de campus en het expoterrein ontstaan verbindingen met het regionale bedrijfsleven én met de kennisclusters in Leiden (biosciencepark) en Delft (techniek). Zorg en welzijn concentreren zich op dit moment in de regio

binnen de driehoek tussen Noordwijk, Noordwijkerhout en Teylingen. Uitbreiding van het cluster binnen de hele streek is kansrijk, zeker in verbinding met medische topvoorzieningen in Leiden, Den Haag en Amsterdam en met technologieontwikkeling in Delft.

De randstedelijke kenniseconomie is booming en clustert nu nog hoofdzakelijk in de grote steden. De verwachting is dat kennisondernemers en creatieve bedrijven in toenemende mate een groene setting om te werken gaan zoeken. De overloop vanuit de steden naar de Duin- en Bollenstreek ligt dan voor de hand en versterkt de relaties met Amsterdam en Den Haag.

Schematisch: het huis van de Economische Agenda met de clusters als pijlers, een aantal thematische dwarsverbanden en ondernemende netwerken in de regio als stevig fundament.

4. DE UITVOERING: CLUSTERS EN THEMA'S

In deze paragraaf schetsen we kort het perspectief voor de verschillende clusters waar de regio op inzet. Ook voor de thematische dwarsverbanden geven we kort aan welke ontwikkeling we de komende jaren graag in gang willen zetten. We maken daarbij gebruik van de oogst van de dialoog tussen overheden, ondernemers, onderwijs en maatschappelijke instellingen die in 2014/15 in het kader van deze Economische Agenda is gevoerd. Op basis van die gesprekken is ook een eerste top 10 van sleutelprojecten geformuleerd: concrete projecten met impact voor banen voor en bekendheid van de regio, die geen geweld doen aan de landschappelijke kwaliteiten van de streek of deze juist versterken.

De 10 projecten zijn in een apart Uitvoeringsprogramma uitgewerkt. Van jaar tot jaar kunnen nieuwe projecten worden toegevoegd, mits deze passen binnen de grote lijnen van onze Economische Visie 2030. Ter illustratie zijn bij de verschillende clusters en thema's korte beschrijvingen opgenomen van de sleutelprojecten die we voor de korte termijn hebben gekozen. In paragraaf 4.8 beredeneren we wat de impact op de doelstellingen is van deze projecten.

4.1 VERSTERKEN VAN DE GREENPORTECONOMIE

Vernieuwing van de Greenport-economie is allereerst een kwestie van product- en keteninnovatie. Dat is vooral aan de sector zelf. Wel kunnen ondernemers, onderwijs- en onderzoeksinstellingen én overheden samenwerken op het vlak van technologieontwikkeling, energiebesparing, verduurzaming, nieuwe toepassingen en cross-overs. De biobased economy is mogelijk een kans. In de Duin- en Bollenstreek gaat het dan niet zozeer om winning van biomassa voor biobrandstoffen, maar om toepassing van restproducten en teelt van hoogwaardige grondstoffen voor bijvoorbeeld farmaceutische toepassingen. Uitbreiding van de kennisinfrastructuur van de Greenport is een must. Design en events kunnen waarde toevoegen aan traditionele producten. Nieuwe verdienmodellen in de Greenport ontstaan door sierteelt te combineren met toerisme. Het concept van Bulb Valley kan bijdragen aan wereldwijde bekendheid van de regio. Voor de sector is het belangrijk dat ook in de toekomst gespecialiseerd hoger en middenkader aangetrokken kan blijven worden. Samenwerking met de regionale onderwijsinstellingen is daarvoor nodig.

PROJECT 1 ICOON VAN DE DUIN- EN BOLLENSTREEK: FLOWER SCIENCE & FLOWER ATTRACTION

Flower Science richt zich op het stimuleren van innovatie in de Greenport Duin- en Bollenstreek. Flower Science (netwerk) vervult binnen deze doelstelling de rol van kennismakelaar/verbinder voor de Bollenstreek als het gaat om het realiseren en etaleren van innovatieve kwekers- en handelsinitiatieven, door samenwerkingen met en/of financiële ondersteuning door ondernemers, overheid, onderwijs en onderzoekspartners. Daarnaast maakt Flower Science (center) zich hard voor de realisatie van een fysieke plek (bijvoorbeeld in de vorm van een campus) waar de 4 O's (Onderwijs, Onderzoek, Ondernemers en Overheid) bij elkaar komen.

Flower Attraction richt zich op het vernieuwen & versterken van het toeristisch knooppunt Keukenhof in de breedste zin van het woord

PROJECT 5 BEHOUD EN ONTWIKKELING VAN HET INNOVATIE- EN DEMONSTRATIECENTRUM BOLLEN EN VASTE PLANTEN (IDC)

Het IDC is een fysieke locatie (Praktijkonderzoek Plant & Omgeving) in Lisse waar ondernemers samen met onderzoek, onderwijs en organisaties uit de regio werken aan de toepassing en implementatie van kennis van binnen en buiten de sector. Binnen het IDC zijn er een negental partners die samen in staat zijn een brug te slaan naar of tussen ondernemers en andere stakeholders in de tuinbouwsector.

4.2. VERNIEUWEN EN VERBREDEN VAN HET TOERISTISCH PRODUCT

Ook bij dit cluster gaat het om innovatie en om nieuwe product-marktcombinaties. Het bloemtoerisme kan slimmer verbonden worden met zowel het kusttoerisme in de regio als met cultuurtoerisme in Amsterdam en andere historische binnensteden. Verlenging van het seizoen is een uitdaging. Daarvoor is nodig nieuwe doelgroepen te trekken – bijvoorbeeld sportieve recreanten en rust & cultuurzoekers - en om het aanbod van accommodaties en attracties te moderniseren. Maar ook het binden van de vele bezoekers die kortdurend verblijven, is een uitdaging. Watersport biedt kansen,

bijvoorbeeld op de Kagerplassen. Maar ook een mogelijke zeejachthaven in Katwijk en een goede verbinding naar het achterland horen daarbij. Het congretoerisme is een groeiemarkt. Netwerkvorming tussen ondernemers die direct of indirect werken in het toerisme in de regio, kan helpen bij vernieuwing. Gezamenlijke arrangementen en gezamenlijke marketing is een must.

In het kader van het gezamenlijke toeristisch beleid willen de gemeenten meer toeristische pleisterplaatsen realiseren op knooppunten van fiets-, wandel en vaarroutes. Er moet meer ruimte geboden worden om recreatief te ondernemen in het buitengebied. Routes binnen de regio moeten beter op elkaar aan gaan sluiten en aantrekkelijk worden gemaakt. Maar vooral de bereikbaarheid van de streek van buitenaf is een aandachtspunt. Voor internationale bezoekers is een verbinding van Amsterdam / Schiphol met de Keukenhof een gekoesterde wens.

PROJECT 4 BLUEPORT

Inzet en profilering op de Blueport van de Duin- en Bollenstreek. Water binnen de Bollenstreek biedt grootse kansen in de economie. Denk daarbij aan een versnelling van realisatie van de zeejachthaven van Katwijk, andere jachthavens, optimalisatie van de Kaag en eventueel realisatie van campings.

4.3. VERKENNEN VAN KANSRIJKE NIEUWE MARKTEN EN HET STIMULEREN VAN NIEUWE COMBINATIES

Clusters ontstaan wanneer meerdere, gerelateerde bedrijven zich in elkaars omgeving vestigen en met elkaar interacteren. Er ontstaan voordelen doordat de bedrijven gebruikmaken van dezelfde arbeidsmarkt, leveranciers, afzetkanalen of kennisinfrastructuur. De Bollenteelt en -handel vormen zo'n cluster. ESTEC is een gespecialiseerd kennisinstituut, maar de regionale spin-off is vooralsnog beperkt. Het speelveld is op dit moment nog te versnipperd om synergetische voordelen te kunnen behalen en om spacekennis te vermarkten met een productiebasis in de streek. Daar wil de regio aan werken, bijvoorbeeld via de realisering van een Space Tech Campus Duin- en Bollenstreek (project 3). Ruimtevaarttechnologie heeft interessante toepassingsmogelijkheden voor andere sectoren, bijvoorbeeld precisielandbouw. Ook de toepassing van groene research vanuit het Leidse Biosciencepark kan interessant zijn voor de Greenport. Via deze economische agenda willen we werken aan kansrijke cross-overs.

Vaak is startkapitaal (seed money) de bottleneck voor het opschalen van innovaties en voor slimme combinaties. Er draait al een incubatorprogramma rondom space business dat mogelijk een bredere werking kan krijgen in het verlengde van deze Economische Agenda. Een idee dat verder verkend moet worden is het oprichten van een Venture Capital Fund voor innovaties, met focus op groene technologie en de toepassing van space kennis.

PROJECT 3 SPACE TECH CAMPUS DUIN- EN BOLLENSTREEK

Realisatie van een nieuw Space Tech Campus Duin- en Bollenstreek dat zich de komende jaren profileert als -, en verder ontwikkelt tot -, één van de leidende Science & Technology clusters in de wereld. Ingezet wordt op vier geformuleerde sleutelfactoren:

1. techno hubs;
2. campusontwikkeling;
3. talent & open innovatie;
4. netwerk & branding.

Niet als in veel andere regio's is de zorg in de Duin- en Bollenstreek een grote sector. Onderscheidend kunnen de komende jaren het wellnessstoerisme en vooral het zorgtoerisme worden. Gezond ouder worden aan de kust, healthy senior living; dat zijn toverwoorden. De streek is kansrijk om nieuwe, aangepaste en doorontwikkelde zorg- en woonconcepten een plaats te geven. Samenwerking tussen alle betrokken partijen is belangrijk. De veranderende zorg biedt kansen maar vraagt ook een andere mindset. Zorg moet meer aan huis worden geboden en uit de samenleving komen. Dit vereist ook dat zorgzoekers en zorgbieders elkaar in de buurt moeten kunnen vinden. Wijken moeten meer divers in opbouw worden. Door de bezuinigen op de zorg vanuit de Rijksoverheid neemt de werkgelegenheid van de zorgsector af. Het oppakken/invullen van nieuwe vormen van zorg leiden daarom niet tot meer werkgelegenheid, maar kunnen wel voor stabilisatie van het aantal arbeidsplaatsen zorgen.

Kansrijk zijn "Blue Zones": het gericht ontwikkelen van omgevingen waarin mensen samen gezond oud kunnen worden (project 2). Een concept dat gezond leven stimuleert: beweging, gezonde voeding, revalidatie, zorg, veiligheid, enzovoorts. Een ander kansrijk concept kan "gastvrije zorg in de regio" zijn – combinaties van toerisme met revalidatie. Zorg & vitaliteit is een thema dat we in het verlengde van deze economische agenda verder willen verkennen.

PROJECT 2 BLUE OCEAN REGIOPROGRAMMA

De streek is kansrijk op het gebied van zorg & vitaliteit. Gezamenlijk dient een visie ontwikkeld te worden waarbij ingegaan wordt op zorg in de Duin- en Bollenstreek in de toekomst; hoe verbinden we verschillende generaties aan elkaar en welke woonconcepten passen bij de streek. Hoe richten we een wijk in gericht op zorg in de toekomst? Blue Zone is een (bestaand) programma gericht op kwaliteit van leven, lagere zorgkosten, meer vitale ouderen, meer werkgelegenheid, minder jeugdzorg, etc. Dit geeft richting aan het uitwerken het thema Zorg & Vitaliteit.

4.4. ONDERSCHIEDENDE REGIOMARKETING GERICHT OP BEDRIJVEN EN BEZOEKERS

Het is belangrijk om als regio meer met één mond te gaan praten en de kwaliteiten van de regio samenhangend onder de aandacht te brengen (project 6). Het gaat er enerzijds om internationale toeristen, Nederlandse dagrecreanten en congressgangers te trekken. Anderzijds om bedrijven te binden en te boeien. Een specifieke doelgroep zijn zorgtoeristen en vitale ouderen; de streek heeft potentie om uit te groeien als "het Florida van de Randstad". Een andere niche is het congretoerisme. We moeten als regio nog scherper formuleren wat het DNA is van de regio. De keuzes in de deze Economische Agenda geven richting: Greenport, kusttoerisme, wooneconomie en gezond ouder worden. Bij elk van die invalshoeken willen we consequent onze boodschap uitdragen en in praktijk laten zien. Zo zal de bloembeleving centraal moeten blijven staan in onze uitingen, maar zullen bloemen ook het hele jaar rond zichtbaar moeten zijn in het landschap én de dorpen. Het realiseren van het Icoon van de Duin- en Bollenstreek oftewel Flower Science en Flower Attraction (project 1) draagt bij aan innovatie in de Greenport en het vergroten van de internationale bezoekersstroom. De ontwikkeling van aansprekende locaties en voorzieningen rondom senior living (project 2) vormen de bewijslast dat de woon- en zorgconomie in onze streek bestaat.

PROJECT 6 REGIOMARKETING

Onder deze noemer het vormgeven van het DNA van de Bollenstreek, professionaliseren en door één organisatie laten uitvoeren (bij voorkeur door Noordwijk Marketing, vanwege bestaande professionaliteit en structuur). Het kansrijke thema Zorg & Vitaliteit vormt een belangrijk onderdeel van de strategie.

4.5. WERKEN AAN PASSENDE RUIMTE, INFRASTRUCTUUR & VESTIGINGSKLIMAAT

Het vestigingsklimaat is het economisch substraat waarop clusters floreren, nieuwe niches opbloeien en de verzorgende economie zich verder kan ontplooiën. Enerzijds gaat het om de hardware: ruimte om te ondernemen op bedrijventerreinen en in eigentijdse verzamelgebouwen, goede verbindingen, digitale infrastructuur. Anderzijds om de software: de quality of life, gastvrijheid, het organiserend vermogen van de regio. Het opnieuw op gang brengen van de ruimtelijke dynamiek via een aantal kansrijke campus-ontwikkelingen is één van onze speerpunten. Te denken is bijvoorbeeld

de campusontwikkeling binnen Flower Science (project 1) en het Space Tech Campus als onderdeel van het Space Businesspark (project 3). Maar ook het uitbouwen van het Bulb Trade Park past goed in deze filosofie. Versnelde herstructurering van leegstaand of vrijkomend agrarisch vastgoed (project 7) draagt sterk bij aan de landschappelijke kwaliteit en daarmee aan het vestigingsklimaat.

Een ander thema is de bereikbaarheid van de regio: die is van betekenis voor alle economische clusters. Daarbij gaat het om alle vormen van vervoer; auto, fiets en OV. Het verbeteren van de Oost-West verbindingen het meest

urgent. Dat zijn als het ware de sporten van de ladder die A4/N207 en N206 vormen, en de regio met de Noord- en Zuidvleugel verbindt. Elk van die dwarsverbindingen verdient aandacht in termen van optimalisatie van de doorstroming. De regiogemeenten werken samen aan het versterken en verfijnen van het OV-netwerk en aan het uitbreiden van het fietsnetwerk in het kader van de Valentijnsafspraken.

PROJECT 9 VERBETEREN BEREIKBAARHEID VAN DE STREEK

Integrale aanpak op het verbeteren van de Oost-West verbindingen. Door een gezamenlijke aanpak vanuit de Economische Agenda, oftewel het aanstellen van één verantwoordelijke aanjager/projectleider, een versnelling bieden aan de uitvoering van het Programma Ontsluiting Greenport (POG) en het onderliggend OV netwerk. Daarnaast kan een inventarisatie worden gemaakt van de overige knelpunten in de bereikbaarheid.

PROJECT 7 VERSNELLING GOM

Het beschikbaar stellen van financiering bovenop bestaande financiering, in welke vorm dan ook, om de GOM in staat te stellen sneller haar doelstelling te bereiken. Dit houdt in dat de GOM in de jaren 2015 tot en met 2018 in staat is projecten sneller te realiseren.

4.6. VERBETEREN VAN DE KENNISINFRASTRUCTUUR, HET INNOVATIEKLIMAAT EN DE AANSLUITING VAN ONDERWIJS OP REGIONALE ARBEIDSMARKTVRAGEN

De regio heeft zelf vooral middelbaar onderwijs en is voor het voortgezet onderwijs aangewezen op instellingen in de Leidse regio, Den Haag en Amsterdam. Het is belangrijk om het onderwijs en stagemogelijkheden goed aan te laten sluiten op vragen vanuit het regionale bedrijfsleven, ook dat van de Duin- en Bollenstreek: Greenport, toerisme, zorg, kennis enz. Door goede samenwerking tussen opleiders, bedrijven en overheden kan ook tijdig ingespeeld worden op veranderingen in de arbeidsmarkt. De toekomst voor MBO-ers

is voor onze regio een specifiek aandachtspunt. De regio wil verkennen (project 10) in hoeverre het mogelijk is groenopleidingen rondom de regio beter te verbinden met de praktijk van de Greenport. Andere aandachtspunten en zijn het opleiden in hospitality in relatie tot het toerisme-cluster en gespecialiseerde opleidingen in healthy aging en senior-living in relatie tot ons zorgcluster. Verder lijken er kansen voor gespecialiseerde opleidingen in internationale handel.

PROJECT 10 VERKENNING ONDERWIJS EN ARBEIDSMARKT

Onderzoek naar de verschillende mogelijkheden om bestaande of nieuwe (hogere) opleidingen te verbinden aan de streek, inclusief de mogelijkheid van vestiging.

4.7. STIMULEREN VAN HET ONDERNEMEN EN INNOVEREN IN NETWERKEN

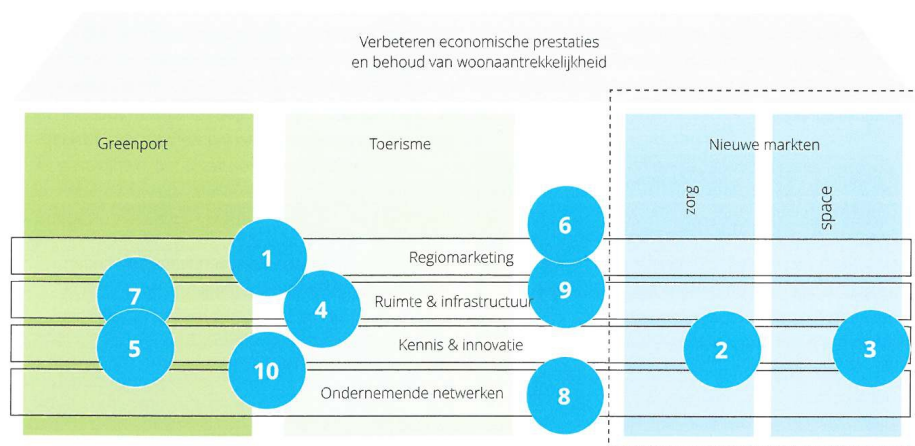
Dit is een thema dat speelt bij zowel de traditionele clusters Greenport en toerisme als bij de nieuwe clustervorming: de netwerkvorming tussen grote bedrijven en (kennis)instellingen met een internationale markt én het samenspel met het regionale MKB. Dat samenspel kan de motor zijn voor nieuwe initiatieven, voor opschaling van bedrijvigheid en extra banen in de verzorgende economie. Belangrijk is om zowel het starten als doorgroeien praktisch, financieel én ruimtelijk te faciliteren. Via een "ondernemershuis" willen we netwerkvorming van bedrijven in de regio bevorderen (project 8). Samenwerking met de Leidse regio op het vlak van opleiden in ondernemerschap is een optie.

PROJECT 8 ONDERNEMERSHUIS (VERSTERKEN ONDERNEMENDE NETWERKEN)

Het stimuleren en versterken van netwerkvorming tussen grote bedrijven en (kennis)instellingen met een internationale markt en het samenspel met het regionale MKB, met als doel een motor te vormen voor nieuwe initiatieven, opschaling van bedrijvigheid en extra banen in de verzorgende economie. Verkenning naar een ruimtelijke facilitering hiervan, de realisatie van een ondernemershuis.

Schematisch: de sleutelprojecten uit de Economische Agenda bedienen alle economische pijlers en dragen bij aan meerdere thema's. De cijfers refereren aan de overeenkomstige projectnummers.

4.8. GLOBALE IMPACTANALYSE

Wat is de betekenis van de sleutelprojecten in termen van nieuwe banen, bekendheid van de regio en behoud van landschap? En wat is de impact op het innovatie- en vestigingsklimaat? Die vragen moeten de komende jaren werkenderwijs beantwoord worden. Een goede monitor is daarvoor nodig. Per sleutelproject zullen de verwachte maatschappelijke kosten en baten vooraf in beeld worden gebracht. In deze Economische Agenda volstaan we met een zeer globale en vooral kwalitatieve inschatting van de effecten.

	Meer banen	Grotere bekendheid	Behoud landschap	Innovatie & vestigingsklimaat
1. Icoon van de Bollenstreek: Flower Science & Flower Attraction	Ja	Ja	Neutraal	Ja
2. Blue Ocean Regioprogramma	Ja	Ja	Nee*	Ja
3. Space Tech Campus	Ja	Ja	Neutraal	Ja
4. Blueport	Ja	Ja	Nee*	Ja
5. IDC	Ja	Ja	Ja	Ja
6. Regiomarketing	Ja	Ja	Neutraal	Ja
7. Versnelling GOM	Neutraal	Neutraal	Ja	Ja
8. Ondernemershuis	Ja	Neutraal	Neutraal	Ja
9. Verbeteren bereikbaarheid van de streek	Ja	Neutraal	Nee*	Ja
10. Verkenning Onderwijs en Arbeidsmarkt	Neutraal	Ja	Neutraal	Ja

De projecten 2, 4 en 9 brengen met zich mee dat ingrepen in het landschap noodzakelijk zijn. Om aan de voorwaarde van behoud van het landschap te kunnen voldoen moeten in de planvorming extra maatregelen worden genomen.

5. GOVERNANCE EN MIDDELEN

5.1. INLEIDING

Bij het opstellen van de Economische Agenda Duin- en Bollenstreek, is een governance structuur onontbeerlijk om de agenda ook daadwerkelijk te kunnen uitvoeren. Een structuur die recht doet aan de Economic Board en daarnaast volwaardige en kundige capaciteit levert voor de uitvoering én rekening houdt met organen als gemeenteraden, bedrijfsleven en bestaande stuurgroepen. Gedurende het opstellen van de Economische Agenda is gebleken dat er nog een aantal stappen moeten worden gezet voordat er een volwaardige Governance kan worden neergezet.

5.2. NADERE INVULLING

Het samenspel tussen ondernemers, onderzoekswereld en overheden, is cruciaal om de economie van de Duin- en Bollenstreek te dragen en in te spelen op kansen voor nieuwe markten. Er zijn in onze regio nu reeds veel actoren betrokken. Zo zijn daar ondernemers, ondernemersverenigingen, sectorverenigingen, publiek-private samenwerkingen, onderwijsinstellingen, kennisinstellingen, de Economic Board, de gemeenten, Holland Rijnland, buurgemeenten en buurregio's, de Provincie en het Rijk.

Het opstellen van een governance tussen de publieke en private partijen is geen gemakkelijke opgave. De overheid is niet gewend om een deel van haar taken uit te voeren met private partijen en private partijen kennen niet altijd de politieke processen die hierbij komen kijken. Een succesvolle governance verdient aandacht, kennis en tijd om tot de juiste vorm te kunnen komen. Hoewel belangrijke stappen zijn genomen is het nog te vroeg om een structuur vast te leggen voor de Governance. Daarom is het verder ontwikkelen van de Governance als 11e project opgenomen in de uitvoeringsagenda.

5.3. KOSTEN

Aan de uitvoering van de Economische Agenda zijn kosten verbonden. Enerzijds voor de uitvoering van de projecten en anderzijds apparaatskosten voor de Governance. De meeste kosten worden gemaakt binnen de projecten. Financiering vanuit de marktpartijen is daarbij vaak leidend.

De overheid is hierbij betrokken als aanjager, ondersteuner en subsidieverlener.

Daarbij moet worden opgemerkt dat vaker dan verwacht innovatie wordt gefaciliteerd en gefundeerd door de overheid (zie o.a. "De ondernemende staat" van Mariana Mazzucato). Ook in dit traject is de overheid de aanjager van een brede economische agenda waarbij op (korte) termijn het bedrijfsleven naast van samenwerkende partner, ook een financierende partner wordt. Voor veel ondernemers ligt de aandacht primair op de eigen bedrijfsvoering en moet eerst de toegevoegde waarde van een dergelijke agenda worden bewezen. Wel is er bereidheid om samen te werken binnen een platform.

Om de Governance verder van de grond te krijgen moet de financiering (in eerste instantie) worden opgepakt door de gemeenten. Andere partijen zoals de

provincie Zuid-Holland worden benaderd om ook mee te betalen. Op dit moment zijn de uitvoeringskosten nog niet bekend, anders dan voor de eerste fase van de uitvoering. Dit is de opstartfase en wordt opgepakt door een kwartiermaker. Deze kosten zijn geraamd op € 450.000,-. Dit is maar een klein deel van de totale kosten die gemoed zijn met de uitvoering van de projecten.

Om de Governance in de toekomst goed te laten functioneren moet er ruimte zijn om projecten te op te nemen of te schrappen uit het programma. Om deze flexibiliteit te kunnen waarborgen, dient er een budget c.q. fonds beschikbaar te zijn, om dit te kunnen financieren.

NOTEN EN GEBRUIKTE RAPPORTEN

1. Stuwende bedrijven opereren op de wereldmarkt en trekken inkomsten, mensen en bedrijven naar de regio. Verzorgende sectoren bedienen vooral mensen en bedrijven in de regio zelf. De verzorgende economie is doorgaans verhoudingsgewijs het grootst (70-80%), maar wordt opgestuwd door het succes van grote spelers.
2. De betekenis van de Greenport-economie voor de Duin- en Bollenstreek, Aldus Willem in opdracht van GOB en Rabobank, 2013.
3. Kijk op de regionale economie van Holland-Rijnland (Oedzge Atzema, 2013).
4. De economie van de Duin en Bollenstreek (Bureau Louter, 2014).
5. Koersvast bestuur, concurrerende economie (Blaauwberg in opdracht van de Vereniging Bedrijfsleven Duin- en Bollenstreek, 2012).
6. Koersdocument Greenport Bollenstreek (Blaauwberg, 2012).
7. Economische toekomst DBS: benutting van het potentieel (Pieter Tordoir, 2014)
8. Bestuurlijke toekomst Duin- en Bollenstreek (Berenschot, 2012)
9. Gebaseerd op economische foto van Bureau Louter, deskresearch van eerdere studies/conferenties en een ambtelijke werksessie in oktober 2014.
10. Deze stip op de horizon is ontleend aan het Koersdocument 2012 voor de Greenport (Blaauwberg, 2012).
11. Vanaf 2003 is de werkgelegenheid binnen de Duin- en Bollenstreek met ups en down teruggelopen.

